

DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE'DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Kenan SEVİNÇ*

Öz

İngiltere, Avrupa'da en fazla Müslüman nüfusa sahip ülkelerden biridir ve ülkede Müslümanlara yönelik olumsuz tutumlar giderek artmaktadır. Yabancılaraya yönelik bu olumsuz tutumların birçok farklı psikolojik nedeni bulunmaktadır. Dehşet Yönetimi Kuramı kapsamında yapılan çeşitli araştırmalar, bu nedenlerden birisinin bireylere ölümün hatırlatılması olduğunu iddia etmektedir. Bu kurama göre, hayatta kalmak gibi güçlü bir motivasyona sahip olan insan aynı zamanda bu çabalarının bir gün başarısız olacağını bilir ve ölüm kaygısı yaşar. Ölümün hatırlatıldığı bireyler, ölüm kaygısının üstesinden gelmek için kendi kültürlerine yöneldiklerinde, diğer kültürlerle yani dış gruplara veya onların üyelerine karşı önyargı geliştirirler veya onlara karşı olumsuz tutumlar edinirler. Bu iddianın test edilmesi için 2018 yılı içerisinde İngiltere'de 50 kişinin katılımıyla bir deney gerçekleştirilmiştir. Deney grubuna ölümü hatırlatıcı video izlettirilmiş; daha sonra deney ve kontrol gruplarına Müslümanlara yönelik tutumları ölçen sorular yöneltilmiştir. Elde edilen veriler analiz edildiğinde, ölümün hatırlatıldığı bireylerin (deney grubu), Müslümanlara yönelik tutumlarının, diğer bireylerden (kontrol grubu) daha olumsuz olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Müslüman, İngiltere, Yabancı Düşmanlığı, Ölüm, Ölüm Kaygısı, Dehşet Yönetimi Kuramı

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı. E-posta: kssevinc@gmail.com ORCID: 0000-0002-6726-9827
Atıf/Cite as: Sevinç, K. (2019). Dehşet Yönetimi Kuramı Açısından Ölüm Kaygısının İngiltere'de Müslümanlara Yönelik Tutumların Üzerindeki Etkisi. Dini Araştırmalar, 22 (55): 27-50. DOI: 10.15745/da.530472

**The Effect of Death Anxiety on Attitudes towards Muslims in the UK:
A Terror Management Theory Perspective**

Abstract

The United Kingdom is one of the countries with the highest Muslim population in Europe and in the UK, negative attitudes and discrimination against Muslims are increasing in parallel with the rise of far right in all around Europe. There are many different psychological reasons for negative attitudes towards foreigners and especially towards Muslims. The main purpose of this article is to contribute to the literature on the psychological bases of Islamophobia. Various researches conducted within the framework of the Terror Management Theory claim that one of psychological causes of Islamophobia is the the mortality salience. According to the theory, human with a strong motivation to survive knows that one day all his efforts will fail and he will die. This creates a death anxiety. In order to get rid of this anxiety, the individual turns his face to his culture or world view and begins to defend it strongly. Individuals, whose deaths are reminded, develop prejudice or develop negative attitudes toward other cultures, ie, outgroups or towards their members, when they turn to their own culture to deal with the anxiety. In order to test this claim, an experiment was conducted with participation of 50 people in the UK in 2018. The participants were divided into two groups as experimental and control groups. In order to examine the effect of the mortality salience on the attitudes towards Muslims, the experimental group was shown a video about death, and then, both groups were asked questions that measured attitudes towards Muslims. As a result of the experiment, it has been found that the attitudes of participants (experimental group) to whom the death was reminded, towards Muslims are more negative than the attitudes of other participants (control group).

Keywords: Muslim, the United Kingdom, Xenophobia, Death, Mortality Salience, Terror Management Theory

Summary

Among the European countries, the UK is one of the countries with the highest number of migrants (Eurostat, 2015) and among these immigrants, Muslims are ranked the first (Peace & Gale, 2003; Bleich & Maxwell, 2012). In England, the immigrant population, and especially the Muslims, is now seen as a threat by some (Başaran & Özbay, 2017). Prejudice, discrimination and hate against Muslims arising because of the perception of threats and

various other reasons are also on the agenda in the UK as in other Western countries. Numerous studies have been conducted in recent years to address the psychological basis of prejudice and negative attitudes towards Muslims. One of the theories that attempt to reveal the psychological reasons of negative attitudes towards foreigners and Muslims in particular is the Terror Management Theory. The main claim of the TMT is that cultural world views will protect the individual from death anxiety. Research has shown that in the case of mortality salience, the individual goes on to defend his own world view (Solomon vd., 1991; Greenberg vd., 2009).

This study examines the mortality salience as a predictor of negative attitudes towards Muslims in the UK. In line with the claims of theory, the following question comes to the fore; "Does the mortality salience increase the negative attitudes of non-Muslims towards Muslims?" The following hypothesis has been suggested by us as the answer to this question: in the condition of mortality salience, the participants (the experimental group) show more negative attitudes towards the Muslims (H_1). An experiment was designed to test the hypothesis.

For sampling, the online research system Mechanical Turk, which is operated by Amazon, was used. The individuals over the age of 18 living in the UK were randomly found and 50 people were tested online. The participants were randomly divided into two groups equal to 25 people and the experimental and control groups were formed. The experiment was conducted in August 2018 in the UK. 68% of the participants were male and the mean age was 32.6 (SD = 10.2).

Participants were manipulated by saying that "the experiment was carried out to measure the level of knowledge of different religious groups about traffic rules". The participant information form was prepared according to this. In addition, after the personal information form, questions such as whether the person has a driver's license, how many years he was driving, and then 8 questions about the traffic rules were asked. Then the participants in the control group were shown a 3-minute video (YouTube, 2018b) describing traffic rules in the UK. In the experimental group, the video (YouTube, 2018a) that reminded the death was watched. Immediately after the video, both groups answered five more questions that measured the general knowledge about traffic signs, and then they were asked to indicate their feelings for other religious groups on the feeling thermometer. Participants were asked to indicate their feelings for the listed religious groups (Catholic, Protestant, Other Christian Groups, Muslim, Jewish, Buddhist, Hindu, Sikh, Other) on a scale of -50 to

30 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE'DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

+50. While -50 is labeled very negative, +50 is labeled as very positive and 0 is indicated as neutral. It took an average of 15 minutes to complete the forms and watch the video. At the end, the attitudes of the experimental group and the control group towards the Muslims were compared. In this study, two-group posttest-only randomized experimental design have been used. Participants were randomly divided into two groups as experimental and control groups and post-test was applied after the experiment. Comparison of the two groups was performed by independent sample t test.

According to the results, Muslims received the most negative ratings among the religious groups and even it is the only group with minus score (-0.72). In order to see if people who are reminded of death develop negative attitudes towards other groups, the average of attitudes towards all religious groups was calculated and then the experimental and control groups were compared. The mean score of the control group for religious groups was 14.62 (SD = 15.6), while the mean score of the experimental group was 2.56 (SD = 7.44). The difference between the attitude mean scores of both groups was statistically significant ($p < .001$). We have also obtained some other results. These show that people who are reminded of death exhibit more negative attitudes towards other groups. According to these findings, in the case of mortality salience, people show negative attitudes towards Muslims in the UK. Thus, we have concluded that death anxiety may be one of the predictors of Islam phobia

Giriş

Batı Avrupa ülkeleri, sağladığı ekonomik ve sosyal imkânlardan ötürü yoğun göç almaktadır. Eurostat (2015) verilerine bakıldığında, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin toplam nüfusunun 500 milyonu aştığı ve bunun yaklaşık 50 milyonunun farklı bir ülkede doğan (foreign-born) kişilerden oluştuğu görülmektedir. AB ülkeleri arasında en fazla göçmen barındıran ülkeler 9,8 milyon ile Almanya ve ardından 8 milyon ile İngiltere'dir. Günümüzde İngiltere nüfusunun yaklaşık %13'ünü İngiltere dışında doğan bireyler oluşturmaktadır. İngiltere Ulusal İstatistik Ofisi'nin (ONS) verilerine bakıldığında yalnızca Mart 2017-Mart2018 döneminde gerçekleşen net göçün 271.000 olduğu görülmektedir (Sturge 2018).

Avrupa'da göçmenlerin çoğunluğu Müslümandır. Avrupa dışında doğan bireyler arasında en büyük oran Fas (2,2 milyon), Türkiye (2 milyon), Cezayir (1,5 milyon) ve Pakistan (0,8 milyon) gibi Müslüman çoğunluğa sahip ülke-

lerden gelenlere aittir (Eurostat, 2015). 2001 yılında İngiltere'deki en büyük ikinci dini grup, genel popülasyon içindeki %2,7'lik oranla Müslümanlar olarak belirlenmiştir (Peace ve Gale 2003; Bleich ve Maxwell, 2012). 2010 yılına gelindiğinde ise İngiltere'de Müslüman nüfus genel nüfus içinde %4,6'ya yükselmiştir (Pew 2011). Göçmenlerin, özellikle de Müslümanların genç bir nüfusa sahip olmaları ve doğum oranlarının yüksek olması, Batı ülkelerinde insanları, gelecekte Müslümanların çok daha büyük bir kitleye dönüşecekleri konusunda endişeye sevk etmektedir (Cesari 2010). Avrupa'da göçmen nüfus artık birçok kesim tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlanmıştır (Başaran ve Özbay 2017). Bu tehdit algısının en önemli sebepleri arasında, insanların göçmenler yüzünden iş bulamayacaklarını, kiraların yükseleceğini, güvenlik sorunları oluşacağını ve kendi kültürlerinin bozulacağını düşünmeleri yer almaktadır (Noll 2010). Göçmenlere ve özelde Müslümanlara yönelik tehdit algısından ve çeşitli diğer sebeplerden kaynaklanan önyargı, ayrımcılık ve düşmanlık, diğer Batı ülkelerinde olduğu gibi İngiltere'de de gündemdedir.

Sheridan (2006) tarafından İngiltere'de Müslümanlar üzerinde yapılan bir araştırmada katılımcıların %82,6'sı, 11 Eylül saldırılarından sonra Müslümanlara yönelik ırkçılıkta ve ayrımcılıkta bir artış olduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılar, saldırgan şakalar, parmakla gösterilme, genel ayrımcılık, negatif olarak görülme, stereotipleri (kalıp yargı) kullanma türünden davranışlarda artış algıladıklarını belirtmişlerdir. Londra Metropolitan Polis Servisi tarafından kayda alınan din temelli nefret suçlarının sayısına bakıldığında, bir önceki yılın aynı tarihine kıyasla, 7 Temmuz'dan hemen sonraki nefret suçlarında %600 oranında artış olduğu görülmüştür. Ayrıca *Telegraph* gazetesi tarafından 8 Temmuz'da yapılan bir kamuoyu yoklaması, Müslümanlara yönelik nefrette ciddi bir artış olduğunu tespit etmiştir. Katılımcıların büyük bir kısmı (%46) İslam'ı liberal demokrasi için bir tehdit olarak gördüklerini belirtmiştir (Green 2015). İngiltere İçişleri Bakanlığı (Home Office), her yıl İngiltere'de yaşanan nefret suçlarına ilişkin bir rapor hazırlamaktadır ki 13 Eylül 2012 tarihli rapora göre 2011-2012 döneminde 43748 nefret suçu tespit edilmiştir. Bu, polis kayıtlarına geçen nefret suçlarının sayısıdır. Bu suçların %82'si ırkçı nefret suçu iken %4'ü din temelli nefret suçudur. Din temelli nefret suçlarının büyük kısmı (%75) kişiye yönelik şiddet şeklinde olmuştur. Bu raporda kurbanların dini mensubiyetlerine ilişkin bir veri bulunmasa da (Gov.uk 2018) 2011 yılında yayınlanan farklı raporlar, İngiltere'deki Müslümanların yarından fazlasının en az bir kez saldırıya maruz kaldığını göstermiştir (Zempi ve Chakraborti, 2014). 2013 yılında Londra'nın Woolwich bölgesinde iki Nijerya asıllı göç-

men, İngiltere’nin Müslümanlara yönelik siyasetini gerekçe göstererek silahlı bir askere (Lee Rigby) saldırmış ve onu vahşice katletmiştir. Olaydan hemen sonra camiler ve bazı İslami kurumlar kundaklanmış, Müslümanlara yönelik çok sayıda sözlü ve fiziksel saldırı gerçekleşmiştir. Bu olaydan sonra Müslümanlara yönelik 500 saldırı gerçekleştiği rapor edilmiştir (Awan 2014). İngiltere merkezli sivil toplum kuruluşu TellMAMA, Müslüman karşıtı olayları ve saldırıları rapor etmekte ve bunlarla ilgili çeşitli organizasyonlar tertiplemektedir. *tellmamauk.org* adlı web sayfası üzerinden yayınlanan rapora göre, 2013 ile 2016 yılları arasında camilere yönelik 100 saldırı gerçekleşmiştir. Bu saldırıların büyük çoğunluğu (%29) vandalizm şeklindedir ve Londra bölgesinde gerçekleşmiştir (tellmamauk.org, 2018). 17 Ekim 2017 tarihinde yayınlanan resmi bir raporda ise 2016-2017 döneminde polis kayıtlarına geçen nefret suçu sayısının 80393 olduğu ve bunların %78’inin ırksal, %11’inin dinsel temelli olduğu tespit edilmiştir. Yıllar içerisindeki değişime bakıldığında din temelli nefret suçlarında artış olduğu görülmektedir. 2013 yılında itibaren kritik olaylardan sonra nefret suçlarındaki artış incelendiğinde, Lee Rigby’nin öldürülmesi, Charlie Hebdo saldırısı ve AB’den ayrılma referandumu gibi olaylardan sonra din ve ırk temelli nefret suçlarının sayısında dramatik artışlar olduğu görülmüştür. Polis kayıtlarına geçmiş kişiye yönelik tüm şiddet olaylarının %18’i ırk ve %12’si din temellidir (Home Office, 2017). İngiltere’de farklı dini gruplara yönelik saldırılara bakıldığında, en fazla saldırıya maruz kalan grubun Müslümanlar olduğu ve bu oranın en yakın orandan üç kat fazla olduğu görülmektedir. Irkçı saldırılara bakıldığında, Pakistan ve Bangladeş asıllı göçmenler, benzer etnik özelliklere sahip olmasına rağmen, Hindistanlı göçmenlerden daha fazla saldırıya maruz kalmaktadır (EUMC 2006). Birçok araştırma göstermektedir ki İngiltere’de Müslümanlar dini gruplar arasında en az hoşlanılan ve ayrımcılığa uğrayan gruptur (Bleich ve Maxwell 2012). İngiltere’de Müslümanların sayısı artarken bununla beraber Müslüman karşıtlığının da giderek tırmanması, bölgede yaşayan Müslümanların yaşam kalitelerine son derece olumsuz etki etmekte ve toplumsal barışı tehdit edecek boyutlara ulaşma riskini beraberinde getirmektedir.

Yabancı düşmanlığı ve Müslüman karşıtlığı Batı’da belirgin bir şekilde yükselirken bu durum sosyal bilimcilerin ilgisini çekmiş ve bunun nedenleri araştırılmaya başlanmıştır. Son yıllarda yabancılara ve özelde Müslümanlara yönelik önyargının ve olumsuz tutumların psikolojik nedenlerini ele alan çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları gruplar arası ilişkilere ve sosyal kimliklenmeye dikkati çekerken (Haji-Ghasemi 2013; Noll vd. 2010; Stolz, 2005), bazıları da bireyin dini yönelimine (Kalkan vd. 2009; Rowatt vd.

2005), siyasi tercihlere (Padovan ve Allietti, 2012; Rowatt vd. 2005; Saroglou vd., 2009; Gottschalk ve Greenberg, 2008) veya tehdit algısına (Dekker ve Noll, 2009; Cesari 2010; Uzunçayır 2014) vurgu yapmaktadır. Yabancılara, özelde ise Müslümanlara yönelik olumsuz tutumların psikolojik nedenlerini ortaya koymaya çalışan kuramlardan birisi de Dehşet Yönetimi Kuramıdır (Terror Management Theory). Bu kuram ölüm kaygısı ile dış grup üyelerine (members of outgroup) yönelik olumsuz tutumları açıklamaya çalışmaktadır. Dehşet Yönetimi Kuramı (bundan sonra DYK olarak kullanılacaktır) Avrupa’da artmakta olan Müslüman karşıtlığının psikolojik nedenlerine ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Dehşet Yönetimi Kuramı ve Yabancılara Yönelik Olumsuz Tutumlar

Becker’a (1973, 1975) göre insan, diğer tüm canlılarla benzer temel motivasyonlara sahiptir. Her canlı gibi insan da kendi varlığını devam ettirmeye çalışır ve bu, insanın sahip olduğu en güçlü motivasyonlardan biridir. Öte yandan diğer canlılardan farklı olarak insan, bu dünyadaki hayatının sınırlı olduğunu ve bir gün öleceğini bilmektedir. Her ne yaparsa yapsın, bir gün tüm çabaları yetersiz kalacak ve hayatı son bulacaktır. Hayatta kalma güdüsü ile bu gerçeklik arasındaki çatışma, insanda büyük bir kaygı oluşturur. İnsan, ömrünün sonlu olduğu gerçeğinin üstesinden gelmek için çeşitli yollara başvurur. Mesela aile kurmak ve çocuk sahibi olmak bunun yollarından biridir. Bunun bir diğer ve etkili yolu ise bireyin kendi kültürüne bel bağlamasıdır. Kültür, onu paylaşan insanlara bir anlam dünyası inşa eder ve bu da bireye psikolojik bir güvenlik sağlar. Kültür, anlam, değerler, amaçlar, roller dünyası oluşturur ve insana, sıradan bir canlı olmadığı hissini yaşatır. Nihayetinde kültür, bireyin bir topluluğa ait olmasını ve bununla birlikte de sembolik ölümsüzlüğü sağlar. Becker’in bu görüşleri üzerine, daha sonra DYK geliştirilmiştir. DYK’nın temel iddiası, kültürel dünya görüşlerinin bireyi ölüm kaygısından koruyacağıdır. Araştırmalar, ölümün hatırlatılması (mortality salience) durumunda bireyin kendi dünya görüşünü savunmaya geçtiğini göstermiştir (Solomon vd. 1991; Greenberg vd. 2009). Burada ölümün hatırlatılması ölüm kaygısına neden olmakta, ölüm kaygısından kurtulmak isteyen birey kendi dünya görüşüne ve kültürüne yönelmekte ve onu savunmaya başlamaktadır. Ölüm hatırlatıldığında insanlar, diğer din veya ırklara karşı kendi dünya görüşlerini savunmaktadırlar (Das vd. 2009). Solomon ve arkadaşları (1991), tarihte kendi kültürlerinden veya dünya görüşlerinden sapan bireylerin toplumları tarafından büyük tepkiyle karşılanmalarının altında yatan sebebin de bu olduğunu iddia etmektedir.

34 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE’DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Greenberg ve arkadaşlarının (2009) bildirdiğine göre yapılan 300’den fazla araştırma bu kuramı desteklemiştir. Çok sayıda araştırma, ölümlülüğün hatırlatılması durumunda insanların daha ulusalcı (nationalist) olduğunu, ırksal önyargının arttığını veya sağ/muhafazakar siyasi görüşlere yöneldiklerini göstermiştir (Arrowwod vd. 2018). Ölüm kaygısı yaşayan ve böylece kendi kültürüne yönelen bireyler, farklı kültürlere veya dünya görüşlerine yönelik negatif tutumlar sergilemektedir. Kişi kendi kültürüne veya dünya görüşüne yöneldiğinde aynı zamanda ona ilişkin farkındalığı artmakta ve ondan farklı olarak gördüğü öteki kültürlerle olumsuz tepkiler vermektedir (Solomon vd. 1991).

DYK ile ilgili çalışmalar 2000’li yıllarda terör saldırıları ve Müslümanlara yönelik tutumlar üzerine yoğunlaşmıştır. Landau ve arkadaşları (2004) bununla ilgili olarak bir dizi araştırma yapmışlardır. Sonuçlara bakıldığında, 11 Eylül’le ilgili uyarıcıların subliminal olarak verilmesinin, bireyde ölümle ilgili düşünceleri artırdığı ve ölümün hatırlatıldığı bireylerin Bush yönetimini ve onun terör politikasını daha fazla destekledikleri görülmüştür. DYK araştırmalarında ölümün hatırlatılmasının yollarından birisi kişilere kaza veya ölümlü olayların görüntülerini izletmektir. Bu durum araştırmacıların dikkatini medyadaki terör haberlerine yöneltmiştir. Das ve arkadaşlarının (2009) aktardığına göre, 11 Eylül saldırılarıyla ilgili haberlerin izlettirilmesinin bireylerde ölümle ilişkili düşünceleri artırdığı ve ölüme dikkatin çekilmesinin bireylerin parti bağlılıklarını güçlendirdiği, çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir. Das ve arkadaşları (2009) DYK ile önyargı arasındaki ilişkiyi tespit etmek için bir dizi deney gerçekleştirmişlerdir. Sonuçlar göstermektedir ki Müslüman olmayan katılımcılar arasında kontrol grubu ile deney grubunun Müslümanlara yönelik önyargı düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır.

Türkiye’de din psikolojisi literatürüne bakıldığında, ölümle ilgili ve özelde de ölüm kaygısının bireyin davranışları üzerindeki etkilerine ilişkin çeşitli araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan ilki Egemen (1963) tarafından kaleme alınmıştır. Teorik çalışmasında Egemen, ölümün tüm insanlar için evrensel bir gündem olduğundan bahsetmekte ve dini inançlar ile ölüm korkusu arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Daha sonra Hökelekli (1991a 1991b), ölümlülük düşüncesinin psikolojik etkilerini inceleyen teorik çalışmalar yapmış, ölüm korkusunu, ölüm karşısındaki tutumları, ölüm korkusunun dini inançlar üzerindeki etkisini ve öte dünya inancını ele almıştır. İnsanların ölüm karşısındaki tutumlarına ilişkin yapılan araştırmaları inceleyen Yıldız (1994), Türkiye’de bu konuda yalnızca üç makale ve üç yüksek lisans tezi olduğunu tespit etmiştir. Yıldız genel değerlendirmesinde dinin ölüm kaygısını azaltıcı bir etkisinin birçok araştırmada ele alındığını aktarmaktadır.

Yıldız (1998 2014) tarafından, 1997 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde okuyan 555 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirilen araştırma, Türkiye'de din psikolojisi alanında ölüm korkusunun psikolojik etkilerini inceleyen ilk saha araştırmalarından biridir. Yıldız, dindarlık ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve iki değişken arasında pozitif anlamlı korelasyon tespit etmiştir. İlişkinin yönü incelendiğinde ise ölüm kaygısının artması durumunda bireyin dindarlık düzeyinin de arttığı bulgulanmıştır. Hökeleki (2008), gerçekleştirdiği araştırmasında Tanrı'ya inanma derecesi ile ölümü düşünme arasında ilişki olduğunu, Tanrı'ya inanma derecesi en güçlü olanların ölümü en fazla oranda hatırlayanlar olduklarını tespit etmiştir. Ayrıca Hökeleki, ölmüş birinin veya mezarlığın görülmesi durumunda katılımcıların ölümü ve ölüm sonrası hayatı düşünmeye başladıklarını ve bu durumun katılımcıların %44,6'sında dini davranışları artırdığını göstermiştir. Benzer biçimde Ayten (2009), ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişkiyi incelemiş, fakat araştırma sonuçlarına göre iki değişken arasında ilişki bulunmamıştır. Yıldız ve Bulut (2017), ölüm kaygısının kişilik ile olan ilişkisini, 419 üniversite öğrencisinin katıldığı bir araştırmada incelemiş ve ölüm kaygısı ile kişilik alt faktörleri ve çeşitli demografik değişkenler arasında anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Farklı bir araştırmada ise Bulut ve Kuşat (2018), 711 üniversite öğrencisine çeşitli ölçekler uygulamış ve ölüm kaygısı düzeyinin cinsiyete, yaşa ve gelir düzeyine göre farklılaştığını tespit etmiştir. Bu çalışmalar ölüm kaygısını ele alsalar da özelde DYK kapsamında yürütülmüş çalışmalar değildir. Yani, Türk din psikolojisi literatüründe, ölüm kaygısı ve dini davranışlar arasındaki ilişkiye dair çalışmalar olmakla birlikte, DYK ile ilgili çok az çalışma vardır (Bkz. Bulut, 2017). Nitekim DYK ile ilgili çalışmalar büyük oranda deneysel çalışmalardır ve Sevinç ve Ağılkaya-Şahin'in (2015) belirttiği gibi Türkiye'de din psikolojisi alanında deneysel çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Genel olarak Türkiye'de DYK çalışmalarının sınırlı sayıda olduğu ve bu çalışmaların çoğunluğunun psikoloji alanında gerçekleştirildiği söylenebilir (Bulut 2015a; Doğulu ve Uğurlu 2015). Türkiye'de DYK araştırmalarının içeriğine bakıldığında bu araştırmalarda, ölümün hatırlatılması, ölümlülük bilgisi, ölümlülük farkındalığı, ölüm kaygısı ve ölüm korkusu ile gruplar arası ilişkiler (Kuzlak 2014; Sözen 2014; Kökdemir ve Yeniçeri 2010; Bulut 2015b), kültüre bağlılık (Cihan 2013), sistemi meşrulaştırma (Doğulu 2012), siyasi görüşler (Çamlı 2010; Atabey 2011; Güler 2014; Koca-Atabey ve Öner-Özkan, 2011), öznel iyi oluş (Şimşek 2005), tüketici davranışları (Uğurlar 2011), partnere bağlılık (Dalda 2011), saldırganlık (Aksüt-Çiçek 2008), dini yönelimler (Koca-Atabey ve Öner-Özkan 2011) ve sağlıklı yaşam davranışları (Bozo

36 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE’DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

vd. 2009) gibi değişkenlerin ilişkisinin incelendiği görülmektedir. Doğulu ve Uğurlu (2015) bu çalışmaları konularına göre dört kategoriye ayırmıştır. Birinci kategori, gruplar arası ilişkileri ele alan yayınlardan oluşmaktadır. Özellikle de ayrımcılık, ırkçılık, önyargı, stereotipler gibi konular bu kategoride ele alınmaktadır. İkinci kategoride yardım etme, yakın ilişkiler ve sağlık üzerine yapılan çalışmalar yer almaktadır. Bazı araştırmalar, ölümün hatırlatılmasının prososyal davranışları artırabileceğine dikkat çekmektedir. Uygulamalı alanlara odaklanan çalışmalar üçüncü kategoride yer alır ki ölümün hatırlatıldığı deney koşulunda bireyler örgütsel kültürle ilgili öğeleri daha çok desteklemektedir. Dördüncüsü bireysel ve kültürel farklılıklara odaklanan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmaları analiz eden Bulut (2015a), 2001-2014 yılları arasında 17 çalışma yapıldığını; çalışmaların çoğunluğunun (%75) yüksek lisans tezi olduğunu; örneklem olarak çoğunlukla üniversite öğrencilerinin alındığını (yaklaşık %75’i 20-26 yaş aralığında); çoğunun (10 adet) kuramı destekleyen sonuçlar elde ettiğini ama bazılarının (2 adet) kuramı kısmen desteklediğini, bazılarının (2 adet) ise desteklemediğini tespit etmiştir.

Yukarıda değinildiği gibi, Avrupa’nın birçok ülkesinde Müslümanlara yönelik olumsuz tutumlar gün geçtikçe artmakta ve sosyal bilimciler bunun sebeplerini tespiti çalışmaktadır. DYK, gruplar arası ilişkileri açıklamaya dönük bir teori olarak Müslümanlara yönelik olumsuz tutumların psikolojik nedenlerini bazı yönleri itibariyle izah edebilir. Fakat Türkiye’de din psikolojisi alanında DYK kapsamında yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır ve bunların yalnızca bir kısmı gruplar arası ilişkileri ele almaktadır. Büyümekte olan İslamofobi literatürüne ve Batı Avrupa’da artmakta olan Müslüman karşıtlığının psikolojik kökenlerini açıklamaya dönük çabalara katkı sunmak açısından, Batı toplumlarında ölümün hatırlatılmasının, ölümlülük bilgisinin, ölüm kaygısının ve hatta terör haberleri gibi ölümü hatırlatıcı haberlerin ve yayınların Müslümanlara yönelik tutumlar üzerindeki etkilerinin araştırılması önem arz etmektedir.

Bu çalışma, İngiltere’de Müslümanlara yönelik olarak gösterilen olumsuz tutumların bir yordayıcısı olarak ölümün hatırlatılmasını DYK kapsamında incelemektedir. DYK, ölümün hatırlatılması durumunda bireyde ölüm kaygısının oluşacağını ve bu kaygının azaltılması için bireyin kültürel dünya görüşlerine bağlılığının artacağını ve bunun sonucu olarak da dış grup üyelerine daha olumsuz bakacağını iddia etmektedir. Kuramın iddiaları doğrultusunda şu soru ön plana çıkmaktadır: “ölümün hatırlatılması, Müslüman olmayan bireylerin Müslümanlara yönelik olumsuz tutumlarını artırmakta mıdır?” Bu sorunun cevabı olarak tarafımızdan şu hipotez ileri sürülmüştür:

H_1 : Ölümün hatırlatıldığı bireyler (deney grubu), Müslümanlara yönelik daha olumsuz tutumlar gösterirler.

H_0 : Kontrol grubu ile deney grubu arasında Müslümanlara yönelik tutumlar bakımından fark yoktur.

Tablo 1: Araştırma modeli

Hipotezi test etmek için, ölümün hatırlatıldığı bireylerin, Müslümanlara yönelik tutumlarının, diğer bireylerden farklı olup olmadığını ve diğer bireylere göre Müslümanlara daha olumsuz bakıp bakmadıklarını tespit edilecek şekilde bir deney kurgulanmıştır. Araştırmanın modeli Tablo-1’de gösterildiği gibidir.

Yöntem

Katılımcılar

Araştırma evrenini İngiltere’de yaşayan 18 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır. Örneklem bulmak için Amazon şirketi tarafından işletilmekte olan MechanicalTurk adlı online araştırma sistemi kullanılmıştır. Sistem üzerinden İngiltere’de yaşayan 18 yaş üstü bireyler rastgele bulunmuş ve bunlardan 60 kişiye online olarak deney uygulanmıştır.¹ Milliyetini İngiliz olarak belirtmeyen ve İngiltere dışında yaşadığını belirten katılımcılar araştırmaya dahil edilmemişlerdir. Böylece nihai katılımcı sayısı 50 olarak belirlenmiştir. Araştırmaya katılan bireylerin %68’i erkek ve yaş ortalaması 32,6’dır (SD=10,2). Deney, 2018 yılı Ağustos ayında İngiltere’de gerçekleştirilmiştir.

Ölçme Araçları

Kişisel bilgi formu: Katılımcıların demografik bilgileri tespit etmek için kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Form, katılımcıların cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, gelir düzeyi, dini mensubiyet, milliyet, yaşanan ülke, etnik köken ve dindarlık düzeyini öğrenmeye yönelik sorular içermektedir. Eğitim düzeyi 7’li bir skalada (1- Lise eğitimi almamış, 2- Lise, 3- Kolej, 4-İki yıllık üniversite derecesi, 5- Dört yıllık üniversite derecesi, 6- Yüksek Lisans, 7- Doktora) ve gelir düzeyi 5’li Likert tipi bir ölçekte 1’den (çok kötü) 5’e kadar (çok iyi)

sorulmuştur. Buna ilaveten dini mensubiyet, uyruk, yaşanan ülke, etnik köken ve dindarlık düzeyleri sorulmuştur. Dindarlık düzeyini tespit etmek için katılımcıların 5'li Likert tipi bir ölçekte 1'den (hiç dindar değilim) 5'e kadar (çok dindarım) dindarlık düzeylerini belirtmeleri istenmiştir.

Ölümün hatırlatılması: DYK araştırmalarında ölümün hatırlatılması, kişinin kendi ölümü hakkındaki açık uçlu sorularla, ölüm kaygısı ölçeğiyle, kaza görüntüleriyle, ölümle ilgili kelimelerin yer aldığı bulmacalarla veya cenaze merasimlerini ya da mezarlıkları ziyaret etmekle gerçekleştirilmektedir (Greenberg vd. 2009). Türkiye'de yapılan çalışmaların %75'i manipülasyon tekniği olarak açık uçlu soruları ve kalan % 25'i ise ölüm kaygısı ölçeğini kullanmıştır (Bulut 2015a). Ancak Doğulu ve Uğurlu'nun (2015) belirttiği gibi, ölüm düşüncesinin ulaşılabilir ama bilinçli olmadığı durumlarda bu uyarımın etkisi çok daha büyük olmaktadır. Bu nedenle katılımcılara göstermelik bir amaç sunulmuş ve ölümlülük uyarımı bir video (YouTube, 2018a) ile yapılmıştır. Bu videoda, bir grup insanla, araç kullanırken cep telefonları ile meşgul olup olmadıkları ve mesajlaşıp mesajlaşmadıkları hakkında röportaj yapılmaktadır. Videoda kendileriyle röportaj yapılan kişiler daha sonra, bir trafik kazası geçirmiş ve kazada vücudunda kalıcı hasarlar oluşmuş bir kişi ile tanıştırılmaktadır. Bu kişi, videonun kalan süresi boyunca, henüz 21 yaşındayken geçirdiği trafik kazasını ve kazada anne babasını kaybettiğini anlatmaktadır. Video, Müslümanlarla, terörle veya din ile ilgili herhangi bir içeriğe sahip değildir. Videonun toplam süresi 3,5 dakikadır.

Müslümanlara yönelik tutumlar: Farklı dini gruplara yönelik tutumları ölçmek için araştırmacılar bazen duygu termometresi (feeling thermometer) kullanmaktadır (Pew 2014; Dekker ve Noll, 2009). Duygu termometresi, katılımcıların, listelenen dini gruplara yönelik duygularını bir ölçek üzerinde belirtmeleridir. Bu araştırmada katılımcılardan, listelenen dini gruplara (Katolik, Protestan, Diğer Hristiyan Gruplar, Müslüman, Yahudi, Budist, Hindu, Sih, Diğer) yönelik duygularını -50 ile +50 arasında bir ölçekte belirtmeleri istenmiştir. -50, çok olumsuz olarak etiketlenmişken +50 çok olumlu olarak etiketlenmiş ve 0 puan ise nötr olarak belirtilmiştir. 0 puan, herhangi bir olumlu ve olumsuz tutum olarak değerlendirilmemiş, eksi puanlar olumsuz ve artı puanlar olumlu olarak değerlendirilmiştir. Puanın büyüklüğü ise tutumun derecesini göstermektedir.

Prosedür

Bu araştırmada, Sontest Kontrol Gruplu Seçkisiz Desen kullanılmıştır. Buna göre katılımcılar seçkisiz olarak deney ve kontrol grubu olmak üzere eşit iki gruba ayrılmış ve deney işleminden sonra son-test uygulanmıştır.

Katılımcılara, deneyin farklı din mensuplarının trafik kurallarına ilişkin bilgi düzeylerini ölçmek için yapıldığı söylenerek göstermelik bir amaç sunulmuştur (manipulated condition). Katılımcı bilgi formu da buna göre hazırlanmıştır. Ayrıca kişisel bilgi formundan sonra kişinin sürücü belgesi olup olmadığı, kaç yıldır araç kullandığı gibi sorular sorulmuş ve daha sonra da trafik kurallarıyla ilgili olarak 8 soru yöneltmiştir.

MechanicalTurk sistemi üzerinde araştırma ilan edilmiş ve 50 cent karşılığında araştırmaya katılmak üzere gönüllüler bulunmuştur. Katılımcılar bilgisayar tarafından rastgele iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup kontrol grubu ve ikinci grup deney grubu olarak belirlenmiştir. Her iki grup 25'er kişiden oluşmaktadır. Daha sonra kontrol grubunda yer alan bireylere İngiltere'de trafik kurallarını anlatan yaklaşık 3 dakikalık bir video (YouTube, 2018b) izlettirilmiştir. Deney grubunda yer alan bireylere ise ölümü hatırlatan video izlettirilmiştir. Videodan hemen sonra her iki grup da trafik işaretleriyle ilgili genel bilgi düzeyini ölçen 5 soru daha cevaplamış ve sonra da kişinin diğer din mensuplarına yönelik duygularını duygu termometresi üzerinde belirtmeleri istenmiştir. Formların doldurulması ve videonun izlenmesi ortalama 15 dakika sürmüştür. Araştırmanın sonunda deney grubu ile kontrol grubunun Müslümanlara yönelik tutumları karşılaştırılmıştır. İki grubun karşılaştırılması bağımsız örneklem t test ile yapılmıştır.

Bulgular

Katılımcıların demografik özellikleri analiz edildiğinde, çoğunluğunun erkek olduğu (%68) ve nispeten genç bir kitlenin (ortalama yaş 32,6) araştırmaya katıldığı görülmektedir. Yine eğitilmiş (ortalama ön lisans) ve gelir düzeyi ortalamanın biraz üzerinde (3,44) bir katılımcı profili oluşmuştur. Katılımcıların etnik kökenlerine bakıldığında ise %88'i beyaz, %6'sı siyahi ve %4'ü Güney Asyalıdır. Dini mensubiyetler bakımından dağılım şu şekilde gerçekleşmiştir: %62'si dinsiz, %28'i Hristiyan ve %10 diğer din mensupları (örneğin Budist, Hindu, Sih, Müslüman) (Tablo-2). Katılımcıların dindarlık düzeyleri ortalama 2 (SD=1,24) olarak tespit edilmiştir (Tablo-3).

40 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE’DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Tablo 2: Katılımcıların demografik özellikleri-1

		Kontrol Grubu	Deney Grubu	Toplam (N)	Yüzde
<i>Cinsiyet</i>	Erkek	19	15	34	68
	Kadın	6	10	16	32
<i>Dini mensubiyet</i>	Katolik	1	4	5	10
	Protestan	1	3	4	8
	Diğer Hristiyan Gruplar	4	1	5	10
	Müslüman	2	0	2	4
	Hindu	1	0	1	2
	Dinsiz ¹	16	15	31	62
	Diğer dinler	0	2	2	4
<i>Etnik köken</i>	Beyaz	22	22	44	88
	Siyah	1	2	3	6
	Güney Asyalı	2	0	2	4
	Diğer	0	1	1	2

Tablo 3: Katılımcıların demografik özellikleri-2

	N	Min	Mak	Ort	SD
Yaş	50	18	63	32,6	10,24
Eğitim düzeyi	50	2	7	4,2	1,38
Gelir düzeyi	50	2	5	3,44	0,88
Dindarlık	37	1	5	2	1,24

Ölümün hatırlatılmasının dış grup üyelerine yönelik olumsuz tutumlar gösterilmesine yol açtığına dair birçok araştırma vardır (Das vd. 2009; Arrowood vd. 2018). Bu olgunun Müslümanlara yönelik tutumlar, yani İslamofobi üzerinde de bir etkisi olup olmadığının tespiti için deney sonuçları analiz edilmiştir. Deneyde tüm katılımcılardan (deney ve kontrol grubu), diğer din mensuplarına yönelik duygularını 100'lük bir ölçekte -50 ile +50 arasında bir puanla derecelendirmeleri istenmiştir. Buna göre deneye katılan İngilizlerin dini gruplara yönelik tutumları Tablo-4'te gösterildiği gibi tespit edilmiştir.

Tablo 4: Dini gruplara yönelik tutumlar

	<i>N</i>	Min	Mak	Ort	SD
Ateist	50	-34	50	19,70	20,94
Budist	50	-1	50	17,38	17,31
Sih	50	-23	50	10,42	16,91
Hindu	50	-35	50	10,06	18,79
Diğer Hristiyanlar	50	-30	50	7,74	19,12
Protestan	50	-40	50	5,08	20,21
Katolik	50	-50	50	4,02	20,93
Yahudi	50	-50	50	3,68	18,93
Müslüman	50	-50	50	-0,72	19,23

Tablo-4'te görüldüğü üzere, Batı'da Müslümanlara yönelik tutumları ölçen daha önceki araştırma verileriyle (Bkz. Pew 2014) uyumlu bir sonuç elde edilmiştir. Buna göre Müslümanlar en olumsuz bakılan gruptur ve hatta eksi puan (-0,72) alan tek gruptur.

Demografik değişkenler ile Müslümanlara yönelik tutumlar arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Eğitim, gelir durumu, cinsiyet ve yaş değişkenlerinin her biri tek tek ele alındığında bunların hiç birinin Müslümanlara yönelik tutumlar ile anlamlı bir ilişki kurmadıkları görülmüştür. Yine dindarlık düzeyi ile Müslümanlara yönelik tutumlar arasında da anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Tablo 5: Deney ve kontrol grubunun, dini gruplara yönelik tutum ortalamalarının karşılaştırılması

	<i>N</i>	Ort	SD	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Kontrol grubu	25	14,6222	15,66351	3,475	34,319	,001
Deney grubu	25	2,5689	7,44578			

Ölümün hatırlatıldığı bireylerin diğer gruplara yönelik olumsuz tutumlar geliştirip geliştirmediklerini görmek için, tüm dini gruplara yönelik tutumların ortalaması alınarak deney ve kontrol grubu karşılaştırılmıştır. Buna göre kontrol grubunun, dini gruplara yönelik tutum puan ortalaması 14,62 (SD=15,6) iken, deney grubunun puan ortalaması 2,56 (SD=7,44) olarak bulunmuştur (Tablo-5). Her iki grubun tutum puan ortalaması arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır ($p<,001$). Bu durum, ölümün hatırlatıldığı bireylerin diğer

42 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE’DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

gruplara yönelik daha olumsuz tutumlar sergilediği anlamına gelmektedir. DYK’nın iddia ettiği gibi, ölümün hatırlatılması durumunda bireyler diğer gruplara ki bu araştırmada dini gruplar kullanılmıştır, daha olumsuz bakmaktadırlar. Peki ölümün hatırlatıldığı bireyler özelde Müslümanlara daha olumsuz bakmakta mıdır? Bu sorunun cevabını bulmak için Müslümanlara yönelik tutumlar bakımından iki grup karşılaştırılmıştır.

Tablo 6: Deney ve kontrol grubunun, Müslümanlara yönelik tutum puanlarının karşılaştırılması

	<i>N</i>	Ort	SD	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
Kontrol grubu	25	8,76	18,9611	3,978	48	,001
Deney grubu	25	-10,20	14,4395			

Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, Müslümanlara yönelik tutum puanları bakımından kontrol grubu ve deney grubu karşılaştırıldığında, kontrol grubunda yer alan bireylerin Müslümanlara yönelik tutum puanlarının ortalamasının 8,76 (SD=18,96), deney grubunda yer alan bireylerin Müslümanlara yönelik tutum puanlarının ortalaması ise -10,20 (SD=14,43) olarak bulunmuştur. Görüldüğü üzere, kontrol grubunda yer alan bireyler, düşük de olsa Müslümanlara yönelik olumlu duygular beslemektedir. Buna karşın deney grubunda yer alanlar olumsuz duygular sergilemişlerdir. Bu ortalamalar arasındaki farkın anlamlı olup olmadığının gösterilmesi için bağımsız örneklem *t* test uygulanmıştır ve iki grup arasındaki farkın anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($p < ,001$). Buna göre, ölümün hatırlatıldığı bireyler Müslümanlara yönelik daha olumsuz tutumlar sergilemektedir ve “*Kontrol grubu ile deney grubu arasında Müslümanlara yönelik tutumlar bakımından fark yoktur*” şeklindeki H_0 (null) hipotez reddedilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Ölümün hatırlatılmasının dış grup üyelerine yönelik olumsuz tutumları artırdığına dair sayısız araştırma verisi bulunduğu için (Bkz. Greenberg vd. 2009; Arrowood vd. 2018; Solomon vd., 1991; Landau vd. 2004; Das vd. 2009), bu araştırmanın sonuçları bu yönü itibarıyla bir özgünlük taşımamaktadır. Öte yandan, bir Batı ülkesinden katılımcıların yer aldığı böyle bir araştırmada, doğrudan Müslümanlara yönelik tutumlar ile ölüm kaygısı arasındaki ilişkinin ortaya konulması bakımından bu araştırma bulguları dikkat çekicidir. Araş-

tırma bulguları göstermektedir ki ölümün hatırlatıldığı bireyler ($M = -10,20$; $SD = 14,43$) diğer bireylere göre ($M = 8,76$; $SD = 18,96$) Müslümanlara daha olumsuz bakmaktadırlar ($p < ,001$). DYK bu durumu basitçe şöyle formüleştirmektedir: ölümün hatırlatılması sonucu ortaya çıkan ölüm kaygısı, bireylerin kendi dünya görüşlerine ve kültürlerine daha fazla yönelmelerine ve dış grup üyelerine daha olumsuz tutumlar sergilemelerine neden olmaktadır. Ancak bu noktada ortaya bazı sorular çıkmaktadır. Beyaz ve kültürel olarak Hristiyan kökene sahip ortalama bir İngiliz için diğer göçmenler veya diğer din mensupları dış grup üyesi olacaklardır ve bu durumda ölüm kaygısı ortaya çıktığında bu bireyler diğer etnik kökenlere, göçmenlere veya diğer din mensuplarına karşı önyargı göstereceklerdir. Oysa araştırma bulguları göstermektedir ki katılımcıların genelinin Müslümanlara yönelik tutumları ($M = -0,72$; $SD = 19,23$), Yahudilere ($M = 3,68$; $SD = 18,93$), Hindulara ($M = 10,06$; $SD = 18,79$), Sihlere ($M = 10,42$; $SD = 16,91$) ve Budistlere ($M = 17,38$; $SD = 17,31$) yönelik tutumlardan daha olumsuzdur. Bireylere ölümün hatırlatılması genelde tüm göçmen gruplara yönelik olumsuz tutumların geliştirilmesine etki etse de neden Batı’da yapılan araştırmalarda en olumsuz bakılan dini grup çoğunlukla Müslümanlar çıkmaktadır? Bu durumda, Müslümanların, Batı kültürü ve yaşam tarzı açısından daha ciddi bir tehdit olarak görüldüğü, böyle bir algının Batı toplumunda yer ettiği yorumu yapılabilir. Nitekim dış grup üyelerine yönelik tehdit algısı ile ilgili çok sayıda araştırma göstermektedir ki Müslümanlar Batı kültürü ve yaşam tarzı için ciddi bir tehdit olarak görülmektedir (Cesari 2010; Başaran ve Özbay 2017; Alle 2010; Basmadji 2007). Kısacası ölümün hatırlatılması değişkeninin dışında, Müslümanlara yönelik tutumları etkileyen çok sayıda değişken olduğu söylenebilir. Diğer değişkenler, dış gruplar arasında Müslümanları ön plana çıkaran bir süreç neden olabilmektedir. Bunun yanı sıra bazı siyasi oluşumların ve medyanın Müslümanları sürekli vitrinde tutması da bir diğer sebep olabilir. Bilindiği üzere, gerek İngiltere’de gerekse diğer Batılı ülkelerde sağ siyasi partiler, Müslüman karşıtlığı üzerinden bir söylem geliştirmektedir. Ayrıca Batı medyasında Müslümanlara ve İslam’a yönelik yoğun bir ilgi vardır (Cesari 2006; Love 2011). Çok sayıda araştırma, medyanın Müslümanlarla ilgili olumsuz stereotiplerin oluşmasına ve yayılmasına yol açtığını göstermektedir (Ekman 2014; Saedi 2012; Shaheen 2009; Dyson 2012; Altareb 1997). Cinnirella’nın (2012) iddia ettiği gibi, medyanın sosyal temsili, İslam’ı ve Müslümanları Batı kültürü ve ulusal güvenlik için bir tehdit gibi göstermektedir. Bu durum bireylerde gerçekçi ve sembolik bir tehdit algısının oluşmasına yol açmaktadır. Medyadaki terörizm haberleri aynı zamanda bireylerde ölüm korkusunun oluşmasına yol açmakta veya bunu canlı tutmakta, böylece DYK’nın iddia ettiği gibi bireylerde kendi dünya görüşlerine

44 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE'DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

bağlanma ve bunu savunma tepkisi ortaya çıkmaktadır (Bkz. Das vd. 2009). Ulusal kimlik, birçok birey için önemli bir sosyal kimlik olduğundan, ulus ve kültür üzerinde Müslümanlardan geldiği düşünülen bu tehdit, Müslümanlara yönelik önyargı ve ayrımcılığı beraberinde getirebilmektedir.

DYK araştırmalarında ölüm kaygısının farklı değişkenlerle ilişkili olarak bireyleri farklı düzeylerde etkilediği tespit edilmiştir. Ölüm kaygısı bireyin özsaygı düzeyi (Greenberg vd. 1986; Solomon vd. 1991), kişiliği (Yıldız ve Bulut 2017) ve demografik özellikleri (Yıldız 2014) ile ilişkilidir. Bu araştırmada ölüm kaygısı düzeyi ölçülmemiş, fakat ölümün hatırlatıldığı deney koşulunda cinsiyet, yaş, eğitim ve gelir düzeyi bakımında Müslümanlara yönelik tutumlarda bir farklılık olup olmadığı incelenmiştir. Araştırma bulguları, deney grubunda Müslümanlara yönelik tutumlar ile cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi ve gelir düzeyi değişkenleri arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermiştir. Aracı ve düzenleyici değişkenlerin ölüm kaygısı koşulunda dış grup üyelerine yönelik tutumlar üzerindeki etkisini incelemek için daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Ölüm kaygısını konu edinen bazı araştırmalar, ölüm kaygısı düzeyi ile dindarlık düzeyi arasında ilişki olduğunu ortaya koymuştur (Yıldız, 2014). Fakat bu araştırmada genel olarak dindarlık düzeyi ile Müslümanlara yönelik tutumlar arasında ve ölümün hatırlatıldığı deney koşulunda dindarlık düzeyi ile Müslümanlara yönelik tutumlar arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Bu araştırmanın en önemli sınırlılığı, katılımcıların çoğunluğunun dinsiz (%62) olmasıdır. Yapılan çok sayıdaki araştırma (Fetzer ve Soper 2003; Nicolino 2006; Bohman ve Hjerm 2014; Helbling 2014) bireyin dini mensubiyeti ile Müslümanlara yönelik tutumları arasında bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Batı'da yapılan araştırmalarda dini mensubiyeti olan bireylerin ki bunlar çoğunlukla Hristiyan'dır, dinsizlere oranla Müslümanlara daha olumsuz baktıklarını göstermiştir. Jung (2012), ABD'de dini gruplar arasında İslam'a en olumsuz bakanların Hristiyanlar olduğunu tespit etmiştir. Araştırmalarda, dini mensubiyeti olanlar arasında ise dini dogmatizm düzeyi yüksek olanlar veya köktenci dini yönelime sahip olanlar arasında Müslümanlara yönelik önyargı ve ayrımcılık düzeyi çok daha yüksek bulunmuştur. Hunsberger ve Jackson (2005), dindarlık ile önyargı arasındaki ilişkiyi ele alan 47 araştırmayı inceleyerek, bu araştırmaların 37'sinde dindarlık ile önyargı arasında pozitif anlamlı bir korelasyon tespit edildiğini göstermişlerdir. Bu tespitlerden hareketle, çoğunluğunun dinsiz örneklemeden oluştuğu bir deneyde ölümün hatırlatılması ile Müslümanlara yönelik önyargı arasında pozitif anlamlı bir ilişkinin tespit edilmesi, örneklem grubunun dindarlardan oluşması durumun-

da iki değişken arasında çok daha güçlü bir ilişkinin tespit edilebileceği kanaatini oluşturmaktadır.

Öte yandan Vail ve arkadaşlarının (2010) yaptıkları bir araştırma, dindarlık düzeyi yüksek bireylerde ölümün hatırlatılmasının daha az etki yaptığını göstermiştir. Din bir tür ölümsüzlük hissi sağladığı için, ölümün hatırlatılması, dindar bireylerin dış grup üyelerine yönelik tutumlarına daha az düzeyde etki etmektedir. Vail ve arkadaşlarının bu iddiası dikkate alındığında dini mensubiyeti olmayan bireylerin ölümün hatırlatıldığı deney koşulunda dış grup üyelerine karşı daha yüksek düzeyde olumsuz tutumlar göstermeleri beklenmelidir. Şayet diğer bazı araştırmalarda dindarlar arasında Müslümanlara yönelik olumsuz tutumlar daha fazla ve DYK araştırmalarında dinsizlerin Müslümanlara yönelik olumsuz tutumları daha fazla ise o zaman dini mensubiyeti olan ve olmayanlarda Müslümanlara yönelik olumsuz tutumların farklı motivasyonları olduğu düşünülebilir.

Bu araştırmanın bir diğer sınırlılığı ise dış grup olarak Müslümanların belirlenmesi ve katılımcıların da İslam dinine yönelik değil, Müslümanlara yönelik tutumlarını beyan etmeleridir. Oysa birçok araştırma göstermektedir ki din olarak İslam'a ve birey olarak Müslümanlara yönelik tutumlar farklılaşabilmektedir (Green 2015; Bleich ve Maxwell 2012; Bevelander ve Otterbeck 2012). Görüldüğü üzere, Müslümanlara yönelik olumsuz tutumlar karmaşık ve çok değişkenli psikolojik süreçlerin ürünü olduğu için, konunun anlaşılmasına katkı sunması açısından çok sayıda ve farklı değişkenlerin etkilerini inceleyen araştırmalara ihtiyaç vardır. Özellikle, bireylerin dini yönelimleri, siyasi tercihleri, sosyal kimliklenme düzeyleri, tehdit algıları, sosyal baskınlık yönelimleri ve stereotipler ile Müslümanlara yönelik tutumlar arasındaki ilişkilerin incelenmesi gerekmektedir.

İslam'a ve Müslümanlara yönelik önyargı ve ayrımcılığın psikolojik nedenlerinin tespit edilmesi, uluslararası ilişkiler gibi alanlardaki çalışmalara ve devletlerin geliştireceği çeşitli politikalara ışık tutacaktır. Özellikle de Avrupa ülkelerinde göçmen statüsünde vatandaşları bulunan Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerin, bu vatandaşlarının veya soydaşlarının gündelik yaşam kalitesini yükseltmek, psikolojik iyi oluşlarına katkı sunmak ve onların siyasi-ekonomik menfaatlerini korumak için, gittikçe artmakta olan bu önyargı ve ayrımcılığın sebeplerini bilmeye ve böylece bunları önlemeye yönelik politikalar geliştirmeye ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaca binaen bu tür çalışmalar büyük önem taşımaktadır.

46 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE’DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Notlar

- 1 Türkiye’de kuramı test etmek için yapılan deneylerin üçte biri 50 veya altında örneklem büyüklüğüne sahiptir (Bkz. Bulut 2015a).

Kaynaklar/References

- Abbas, T. (2004). “After 9/11: British South Asian Muslims, Islamophobia, Multiculturalism, and the State”. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 21(3): 26-38.
- Aksüt-Çiçek, S. (2008). *Dindarlık ile Saldırganlık Arasındaki Etkileşimin Terör Yönetimi Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Alam, Y. and Husband, C. (2013). “Islamophobia, Community Cohesion and Counter-Terrorism Policies in Britain”. *Patterns of Prejudice*, 47(3): 235-252.
- Allen, C. (2010). *Islamophobia*. Farnham: Ashgate Publishing.
- Altareb, B.Y. (1997). *Attitudes Towards Muslims: Initial Scale Development* (Unpublished Doctoral Dissertation). Ball State University, Muncie.
- Arrawood, R., Jong, J., Vail, K.E. and Hood, R.W. (2018). “Guest Editors' Foreword: On The Importance Of Integrating Terror Management And Psychology Of Religion”. *Religion, Brain & Behaviour*, 8(1): 1-3.
- Atabey, C.M. (2011). *Disability Saliance as an Indicator of Loss Anxiety: An Alternative Explanation for The Fundamental Fear of Human Beings* (Unpublished Master Thesis). Middle East Technical University, Ankara.
- Awan, I. (2014). “Islamophobia and Twitter: A Typology of Online Hate Against Muslims on Social Media”. *Policy and Internet*, 6(2): 133-150.
- Ayten, A. (2009). “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(4): 85-108.
- Basmadji, A. (2007). *Re/claiming Our Identities: Thinking Through Islamophobia, the Veil, and “The Muslim Women” in Canadian Cultural Productions* (Unpublished Master Thesis). Ryerson University, Toronto.
- Başaran, İ. ve Özbay, H. (2017). “Avrupa’da İslamofobi ve Aşırı Sağ Hareketin Yükselişi”. *Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu*. Eds. A. Toper Kaygın ve C. Aydın . Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları: 287-301.
- Becker, E. (1973). *The Denial of Death*. New York: The Free Press.
- Becker, E. (1975). *Escape from Evil*. New York: The Free Press.
- Bevelander, P. and Otterbeck, J. (2012). “Islamophobia in Sweden: Politics, Representatitons, Attitudes and Experiences.” *Islamophobia in the West: Measuring and Explaining Individual Attitudes*. Ed. M. Helbling. New York: Routledge: 70-82.
- Bleich, E. and Maxwell, R. (2012). “Assessing Islamophobia in Britain: Where do Muslims Really Stand?” *Islamophobia in the West: Measuring and Explaining Individual Attitudes*. Ed. M. Helbling. New York: Routledge: 39-55.
- Bohman, A. and Hjern, M. (2014). “How the Religious Context Affects the Relationship between Religiosity and Attitudes towards Immigration”. *Ethnic and Racial Studies*, 37(6): 937-957.
- Bozo, Ö., Tunc, A. ve Şimşek, Y. (2009). “The Effect of Death Anxiety and Age on Health-Promoting Behaviors: A Terror-Management Theory Perspective”. *The Journal of Psychology*, 143(4): 377-389.

- Bulut, M.B. (2015a). “Terör Yönetimi Kuramı (Dehşet Yönetimi Kuramı)”. *Mediterranean Journal of Humanities*. 5(1): 161-174.
- Bulut, M.B. (2015b). “The Effect of Mortality on Perceived Organizational Support”. *International Journal of Research in Humanities and Social Studies*. 2(10): 44-54.
- Bulut, M.B. (2017). *Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacının Ölüm Kaygısı Üzerine Etkisinin İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Bulut, M.B. (2018). “Ölüm Kaygısı ile Benlik Saygısı, Dini Dünya Görüşleri ve Hayatın Amacı Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi”. *Bilimname*. 35: 145-173.
- Cesari, J. (2006). “Securitization and Religious Divides in Europe: Muslims in Western Europe After 9/11”. Submission to the Changing Landscape of Citizenship and Security 6th PCRD of European Commission.
- Cesari, J. (2010). “Securitization of Islam in Europe”. *Muslims in the West after 9/11: Religion, Politics, and Law*. Ed. J. Cesari. London: Routledge:9-27.
- Cihan, B. (2013). *The Effects of Mortality Salience and Body-Related Social Norms on Attitudes towards Diet Pills: A Terror Management Health Model Perspective (Unpublished Master Thesis)*. Middle East Technical University, Ankara.
- Cinnirella, M. (2012). “Think “Terrorists”, Think “Muslim”? Social-psychological Mechanisms Explaining Anti-Islamic Prejudice”. *Islamophobia in the West: Measuring and Explaining Individual Attitudes*. Ed. M. Helbling. New York: Routledge:179-214.
- Çamlı, Ş. (2010). *Attitudes towards Allowance of Headscarf in the Universities: A Terror Management Theory Perspective (Unpublished Master Thesis)*. The Middle East Technical Universities, Ankara.
- Dalda, B. (2011). *The Effects of Relationship Commitment and Gender on Death– Anxiety among Turkish Young Adults: A Terror Management Theory Perspective (Unpublished Master Thesis)*. The Middle East Technical Universities, Ankara.
- Das, E., Bushman, B.J., Bezemer, M.D., Kerkhof, P. and Vermeulen, I.E. (2009). “How Terrorism News Reports Increase Prejudice Against Outgroups: A Terror Management Account”. *Journal of Experimental Social Psychology*. 45: 453-459.
- Dekker, H. and Noll, J.V. (2009, May). “Islamophobia and Its Origins A Study among Dutch Youth”. Presented at the IMISCOE Cross-Cluster Theory Conference: Interethnic Relations Multidisciplinary Approaches, Lisbon.
- Doğulu, C. (2012). *System Justification and Terror Management: Mortality Salience as a Moderator of System-Justifying Tendencies in Gender Context (Unpublished Master Thesis)*. Middle East Technical University, Ankara.
- Doğulu, C. and Uğurlu, N.S. (2015). “Dehşet Yönetimi Kuramı Üzerine Bir Derleme”. *Türk Psikoloji Yayınları*, 18(35): 33-47.
- Dyson, K. (2012). *No. No. Shari'a: United States and Canadian Islamophobia Expressed through Public Policy (Unpublished MA Thesis)*. University of Alberta, Edmonton.
- Egemen, B.Z. (1963). “Ölüm Üzerine”. *AÜİFD*. 11(1): 31-34.
- Ekman, M. (2014). “Online Islamophobia and the Politics of Fear: Manufacturing the Green Scare”. *Ethnic and Racial Studies*. 38(11): 1986-2002.
- EUMC (2006). “Muslims in the European Union: Discrimination and Islamophobia”. Retrieved from <https://fra.europa.eu/en/publication/2012/muslims-european-union-discrimination-and-islamophobia>

48 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE'DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

- Eurostat (2015). *People in the EU: Who are We and How do We Live?* Eurostat Statistical Books. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fetzer, J.S. and Soper, J.C. (2003). "The Roots of Public Attitudes toward State Accommodation of European Muslims' Religious Practices before and after September 11". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 42(2): 247-258.
- Gottschalk, P. and Greenberg, G. (2008). *Islamophobia: Making Muslims the Enemy*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- Gov.uk (2018, April 3). "Hate Crimes, England and Wales 2011 to 2012". Retrieved from <https://www.gov.uk/government/statistics/hate-crimes-england-and-wales-2011-to-2012--2>
- Green, T.H. (2015). *The Fear of Islam: An Introduction to Islamophobia in the West*. Minneapolis: Fortress Press.
- Greenberg, J., Landau, M., Kosloff, S. and Solomon, S. (2009). "How Our Dreams of Death Transcendence Breed Prejudice, Stereotyping, and Conflict: Terror Management Theory". *Handbook of Prejudice, Stereotyping, and Discrimination*, Ed. T. D. Nelson. New York: Psychology Press: 309-332.
- Güler, E. (2014). *Barişa İlişkin Tutumlar: Dehşet Yönetimi Kuramı ve Bazı Sosyo-Politik Değişkenler Açısından Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Haji-Ghasemi, A. (2013). *Predictors of Islamophobia among Non-Muslim Americans (Unpublished Doctoral Dissertation)*. Chicago Adler School of Professional Psychology, Chicago.
- Helbling, M. (2014). "Opposing Muslims and the Muslim Headscarf in Western Europe". *European Sociological Review*. 30(2): 242-257.
- Home Office (2017). "Hate Crime, England and Wales 2016-17". Home Office Statistical Bulletin. 17(17).
- Hökelekli, H. (1991a). "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3(3): 151-165.
- Hökelekli, H. (1991b). "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış". *İslami Araştırmalar*. 5(2):83-91.
- Hökelekli, H. (2008). *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Hunsberger, B. and Jackson, L.M. (2005). "Religion, Meaning, and Prejudice". *Journal of Social Issues*. 61(4): 807-826.
- Jung, J.H. (2012). "Islamophobia? Religion, Contact with Muslims, and the Respect for Islam". *Reviews of Religious Research*. 54(1): 113-126.
- Kalkan, K.O., Layman, G.C. ve Uslaner, E.M. (2009). "Bands of Others"? Attitudes toward Muslims in Contemporary American Society. *The Journal of Politics*, 71(3): 1-16.
- Koca-Atabey, M. ve Öner-Özkan, B. (2011). "Defensive or Existential Religious Orientations and Mortality Salience Hypothesis: Using Conservatism as a Dependent Measure". *Death Studies*. 35(9): 852-865.
- Kökdemir, D. ve Yeniçeri, Z. (2010). "Terror Management in a Predominantly Muslim Country: The Effects of Mortality Salience on University Identity and on Preference for the Development of International Relations". *European Psychologist*, 15(3): 165-174.
- Kuzlak, A. (2014). *Stereotyping among Football Fans in Turkey: A Terror Management Perspective (Unpublished Master Thesis)*. Middle East Technical University, Ankara.

- Landau, M.J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., Miller, C.H., Ogilvie, D.M. and Cook, A. (2004). "Deliver Us from Evil: The Effects of Mortality Salience and Reminders of 9/11 on Support for President George W. Bush". *Personality and Social Psychology Bulletin*. 30(9): 1136-1150.
- Love, E. (2011). *Confronting Islamophobia: Civil Rights Advocacy in the United States* (Unpublished Doctoral Dissertation). University of California, Santa Barbara.
- Nicolino, V.M. (2006). *The Relationship Between Racism, Islamophobia, Religious Dogmatism and Attitudes toward War* (Unpublished Doctoral Dissertation). California School of Professional Psychology, Alhambra.
- Noll, J.V. (2010). "Public Support for a Ban on Headscarves: A Cross-National Perspective". *International Journal of Conflict and Violence*. 4(2): 191-204.
- Noll, J.V., Poppe, E. and Verkuyten, M. (2010). "Political Tolerance and Prejudice: Differential Reactions Toward Muslims in the Netherlands". *Basic and Applied Social Psychology*. 32: 46-56.
- Ogan, C., Willnat, L., Pennington, R. and Bashir, M. (2014). "The Rise of Anti-Muslim Prejudice: Media and Islamophobia in Europe and the United States". *The International Communication Gazette*. 76(1): 27-46.
- Padovan, D. and Alietti, A. (2012). "The Racialization of Public Discourse". *European Societies*. 14(2): 186-202.
- Peach, C. and Gale, R. (2003). "Muslims, Hindus, and Sikhs in the New Religious Landscape of England". *Geographical Review*. 93(4): 469-490.
- Pew (2011). "The Future of the Global Muslim Population: Projections for 2010-2030". Retrieved from <https://www.pewforum.org/2011/01/27/the-future-of-the-global-muslim-population/>
- Pew (2014). "How Americans Feel about Religious Groups". Retrieved from <https://www.pewforum.org/2014/07/16/how-americans-feel-about-religious-groups/>
- Rowatt, W.C., Franklin, L.M. and Cotton, M. (2005). "Patterns and Personality Correlates of Implicit and Explicit Attitudes Toward Christians and Muslims". *Journal for the Scientific Study of Religion*. 44(1): 29-43.
- Saedi, G.A. (2012). *A Qualitative Study of Islamophobia Post 9/11 in the United States: Building a Theoretical Model of Identity Development of Muslim American Youth Ten Years Following the Aftermath* (Unpublished Doctoral Dissertation). Indiana Notre Dame University, Notre Dame.
- Saraglou, V., Lamkaddem, B., Pachterbeke, M.V. and Buxant, C. (2009). "Host Society's Dislike of Islamic Veil: The Role of Subtle Prejudice, Values, and Religion". *International Journal of Intercultural Relations*, 33: 419-428.
- Sevinç, K. ve Ağilkaya-Şahin, Z. (2015). "Past and Present of Psychology of Religion in Turkey". *Psychology of Religion in Turkey*. Ed. Z. Ağilkaya-Şahin, H. Streib, A. Ayten, R. W. Hood, Jr. Leiden: Brill: 3-30.
- Shaheen, J.G. (2009). *Reel Bad Arabs*. Massachusetts: Elive Branch Press.
- Sheridan, L. (2006). "Islamophobia Pre- and Post-September 11th, 2011". *Journal of Interpersonal Violence*. 21(3): 317-336.
- Solomon, S., Greenberg, J. and Pyszczynski, T. (1991). "A Terror Management Theory of Social Behaviour: The Psychology Functions of Self-Esteem and Cultural Worldviews". *Advances in Experimental Social Psychology*. Ed. M. P. Zanna. San Diego: Academic Press, Inc. 24: 93-160.

50 • DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI AÇISINDAN ÖLÜM KAYGISININ İNGİLTERE'DE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK TUTUMLARIN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

- Sözen, A.I. (2014). Parasosyal Etkileşim, Terör Yönetimi Kuramı ve Futbol Fanatizmi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Stolz, J. (2005). "Explaining Islamophobia. A Test of Four Theories Based on the Case of a Swiss City". *Swiss Journal of Sociology*. 31(3): 547-566.
- Sturge, G. (2018). Migration Statistics: Briefing Paper. London: House of Commons Library.
- Şimşek, Ö.F. (2005). Paths from Fear of Death to Subjective Well-Being: A Study of Structural Equation Modeling Based On the Terror Management Theory Perspective (Unpublished Doctoral Dissertation). Middle East Technical University, Ankara.
- tellmamauk.org (2018, June 19). Mosque Infographic. Retrieved from <https://tellmamauk.org/over-100-mosques-targeted-and-attacked-since-may-2013/mosque-infographic-15112016/>
- Uğurlar (2011). Tüketici Davranışlarının Terör Yönetimi Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Uzunçayır, C. (2014). "Göçmen Karşıtlığından İslamofobiye Avrupa Aşırı Sağı". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*. 2(2): 131-147.
- Vail, K.E., Rothschild, Z.K., Weise, D.R., Solomon, S., Pyszczynski, T. and Greenberg, J. (2010). "A Terror Management Analysis of the Psychological Functions of Religion". *Personality and Social Psychology Review*. 14(1): 84-94.
- Wilkins-Laflamme, S. (2018). "Islamophobia in Canada: Measuring the Realities of Negative Attitudes toward Muslims and Religious Discrimination". *Canadian Review of Sociology*. 55(1): 86-110.
- Yıldız, M. (1994). İnsanların Ölüm Karşısındaki Tutumları Hakkında Yapılan Araştırmaların Değerlendirilmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Yıldız, M. (1998). Dini Hayat ile Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Yıldız, M. (2014). Ölüm Kaygısı ve Dindarlık. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Yıldız, M. ve Bulut, M.B. (2017). "Ölüm Kaygısı ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkiler". *Turkish Studies*. 12(13): 659-676.
- YouTube (2018a, February 2). Retrieved from <https://youtu.be/E9swS1V16Ok>
- YouTube (2018b, February 2). Retrieved from <https://youtu.be/46xYaNB05Y4>
- Zempi, I. and Chakraborti, N. (2014). Islamophobia, Victimisation and the Veil. Basingstoke: Palgrave Macmillan.